

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

РАФАЛЬСЬКИЙ ІГОР ОЛЕКСІЙОВИЧ

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В РАДАХ РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ
ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ У 1917 РОЦІ

Спеціальність 07.00.02
Вітчизняна історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00802811 (К)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

РАФАЛЬСЬКИЙ ІГОР ОЛЕКСІЙОВИЧ

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В РАДАХ РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ
ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ У 1917 РОЦІ

Спеціальність 07.00.02
Вітчизняна історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України
Київського державного педагогічного інституту іноземних мов

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
ДОЦЕНКО О.Г.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
СОЛДАТЕНКО В.Ф.

- кандидат історичних наук, доцент
ЛИТВИН О.К.

Провідна організація - Запорізький державний університет

Захист відбудеться "13" листопада 1993 року
о 10 годині на засіданні спеціалізованої ради по захисту
дисертацій Д 068.18.06 в Київському університеті ім.Тараса
Шевченка /252017, м.Київ, вул.Володимирська, 64/.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці
Київського університету

Автореферат розіслано "10" листопада 1993 року

Вчений секретар
спеціалізованої
ради

Л.О.РУДЬ

75
Структура дисертації обумовлена поставленими метою й завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, заключення та бібліографії.

Вступ. Актуальність дослідження. На нинішньому етапі розбудови української держави значно зріс інтерес до історичного минулого України. Він підсилюється тим, що багато сучасних проблем своїм корінням сягає в минуле, а це вимагає переосмислення багатьох етапів історії українського народу. Майбутнє нової незалежної держави потребує правдивого висвітлення всіх сторінок її історії. В умовах політичної реформи, яка проходить в Україні, зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях, в об'єктивному аналізі механізмів створення і функціонування органів влади, політична боротьба в них потребують всебічної оцінки їх діяльності в 1917 році. Бивчення досвіду організації і політичної діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів революційної доби продиктовано не тільки зацікавленістю минулим. Воно життєво необхідне для сьогоденної діяльності Рад Народних Депутатів і визначення їх ролі і місця в політичній системі України. Аналіз уроків минулого, без врахування яких неможливо зрозуміти історичну долю України у 1917 році і безпомилково вирішувати сучасні державотворчі проблеми, має велике значення для формування цілісної концепції історії України.

Сказане значною мірою обумовлює актуальність і практичне значення обраного предмета дослідження. Актуальність історичного дослідження проблеми політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів обумовлюється також особливостями розвитку самої історичної науки, яка постраждала від катаклізмів радянського періоду історії України. Слід відзначити, що раніше ця проблема була поставлена в коло тем пріоритетно-ідеологічного значення. З цієї тематики видавалась значна кількість наукової літератури, переважно до середини 80-х років, а інтерпретація тих чи інших подій, і сам процес розвитку революції 1917 року в Україні подавалися в межах дозволених підходів і концепцій. Розвиток історичної науки сьогодення поставив на порядок дня питання про підведення підсумків, аналіз нагромаджених знань, переосмислення концепцій, схем історії України.

Пропонована дисертація є однією із спроб дати узагальнюючу картину політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських

депутатів України у 1917 році. Дослідження обмежене найсуттєвішими моментами суспільно-політичних процесів в органах революційної демократії, а що стосується України, то в роботі висвітлюється вплив політичної боротьби в Радах на розвиток революції, яка в етнічних українських територіях набула національно-демократичних ознак. У дисертації аналізується також вплив цієї боротьби на вирішення корінних питань революції, а саме: питання організації влади у Петрограді, в Україні, війни і миру, національно-визвольного руху тощо. Ці найважливіші моменти виступають головним стрижнем роботи.

Головним об'єктом дослідження є політична боротьба в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році. При цьому, в силу багатоплановості теми і великої кількості Рад, створених у період революційних перетворень, основну увагу зосереджено на органах революційної демократії найбільших центрів України, хоча в тій чи іншій мірі, наводяться приклади з діяльності Рад окремих повітів та деяких населених пунктів.

Ступінь вивченості теми. Історичну літературу з теми дисертації у своєму розвитку можна умовно розділити на кілька етапів: перший, 20-ті роки; другий, 30-ті - середина 50-х рр.; третій, кінець 50-х - середина 80-х; на рубежі 80-90-х років формується новий підхід, починається новий етап, який вимагає ґрунтовного вивчення ролі Рад у революції 1917 року в Україні.

Тема політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів у 1917 році не знайшла об'єктивного висвітлення в історичній літературі. В радянській історіографії хід і суть подій 1917 року в Україні або замовчувався, або перекручувався з відомих політичних причин. Лише в перші роки існування радянської влади були зроблені деякі спроби висвітлення діяльності Рад. Так, у 1919 році з'явилися дві праці безпосередніх учасників тих подій - В.Шахрая і С.Мазлаха, в яких автори намагалися показати окремі сторони політичної боротьби в Радах з позицій більшовицької концепції боротьби за владу Рад.¹ Ці праці

¹ Скороостанский В. /Шахрай/. Революция на Украине.-Саратов: Книг.изд-во Борьба, 1919; Мазлах С., Шахрай В. До хвилі /що діється на Україні і з Україною/.-Нью-Йорк, 1967.

в колишньому СРСР зберігалися у "спеціальних" фондах бібліотек і були недоступні широкому загалу читачів. Така ж доля спіткала історичну дослідницьку літературу 20-х років.¹ Цінність цих робіт полягає в тому, що вони написані безпосередніми учасниками тих подій, хоча їх недоліком є суб'єктивне трактування окремих подій і процесів, що відбувалися у зазначений період і мали у багатьох випадках мемуарний характер. Проте з окремих питань ці праці є на сьогодні єдиним джерелом для характеристики окремих історичних подій.

20-ті роки характеризуються появою ряду спогадів, що друкувалися на сторінках журналу "Літопис революції", який видавався Істпартком у 1922-1933 роках. З'явилися й окремі наукові статті з досліджуваної проблеми.² Але для цих праць характерним було те, що в них досліджувалася діяльність Рад місцевих регіонів, а головна увага зосереджувалась на позиції більшовиків та їх спільників. В цілому ці роботи мали локальний характер і не давали повної картини політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році.

Творчий процес вивчення Рад, що розпочався у 20-ті роки, був припинений втручанням ідеологічних інститутів влади і супро-

¹ Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий нечерк.-Харків: Вид-во Червоний шлях, 1923; Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине: 1914-1919 гг.-К.: ДБУ, 1922; Зрде Д. Годы бури и натиска. Кн. I-я. На Левобережьи, 1917.-Харьков: Вид-во Червоний шлях, 1923; Вош Е.Б. Год борьбы. Борьба за власть Советов на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации.-М.-Л.: Госиздат, 1925; Рафес М. Два года революции на Украине. Эволюция и раскол Бунда.-М.: Госиздат, 1920; інші.

² Викторов Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции.-1927.-№2,4; Иого ж. Николаевский Совет рабочих и военных депутатов // Летопись революции.-1929.-№4; Куранов Г. Советы на Артемовщине между февралем и октябром 1917 года // Летопись революции.-1927.-№5-6; Брагинский И. Киевский Совет рабочих депутатов // Летопись революции.-1929.-№2,3; Лобахин В. Харьковский Совет рабочих и солдатских депутатов в марте и апреле 1917 года // Летопись революции.-1929.-№5-6.

воджувався боротьбою проти концепції національно-демократичної революції. Загострення суперечностей в науці було наслідком соціально-політичних процесів, які проходили в країні. В травні 1929 року історичний відділ Українського інституту марксизму-ленінізму провів дискусію з приводу концепції національно-демократичної революції в Україні М.Яворського. Підсумком дискусії було остаточне прийняття марксистської точки зору на розвиток революції 1917 року в Україні.¹ І як наслідок тих процесів, що розпочалися в науці, були репресовані багато істориків, в тому числі М. Попов, М. Равич-Черкаський, М. Яворський та інші.

В 30-ті роки виходили лише ті роботи, які підтверджували сталінську "теорію" загострення класової боротьби, в ідеологічному забарвленні розглядалися процеси революційної боротьби і сама діяльність Рад робітничих і солдатських депутатів.² Після 1938 року обов'язковою матрицею всіх політичних досліджень стало посилення на вульгаризовані положення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна, які наводились у сталінському короткому курсі "Історія ВКП/б/". Ці антинаукові висновки наклали відбиток на роботи 40-х і початку 50-х років.³

XX з'їзд КПРС, засудивши культ особи Сталіна, вніс пошквалування в наукову роботу, зокрема в історичну науку. Після з'їзду було опубліковано ряд різнопланових досліджень, хоча й вони мали відповідну ідеологічну спрямованість. Пріоритетним напрямком

¹ Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. - 1930. - № 2. - С. 268-352; № 3-4. - С. 176-237; № 5. - С. 289-324.

² Соболев М. Липневі дні 1917 року на Україні // Літопис революції. - 1932. - № 3-4; Круть Б. Октябрьская революция на Украине // Историк-марксист. - 1933. - № 5; Горбодецкий Е. Центральная рада - оплот Всероссийской контрреволюции // Историк-марксист. - 1935. - № 8-9; інші.

³ Супруненко М. І. Жовтень на Україні. - Уфа: АН УРСР, 1942; Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы Советской власти. - К.: Госполитиздат УССР, 1951; інші.

в наукових роботах цього періоду виступала організаторська діяльність більшовиків. Серед дослідників, які активно розробляли цю проблему, слід назвати Б.М.Бабія, С.М.Королівського, М.Г.Гончаренко, В.Я.Борщевського, Б.М.Терлецького, Ю.М.Гамрецького, В.Л.Харитонова, М.Г.Безпалко та інших.¹

Цінність робіт 50-х і першої половини 60-х років, на наш погляд, полягає у нагромадженні фактичного матеріалу, введенні в науковий обіг нових імен тих діячів, які вважалися противниками більшовиків, у підвищенні теоретичного рівня наукових праць. В цілому, у ці роки вченими була проведена велика робота по вивченню досліджуваної проблеми, що становить і сьогодні значну пізнавальну цінність.

В кінці 60-х років була зроблена спроба реанімувати сталінську систему управління країною, що призвело до певного згортання наукових досліджень, в яких в тій чи іншій формі критикувалась радянська система. Історична наука знову була поставлена під пильний контроль командно-адміністративної системи і не виходила за межі марксистсько-ленінської методології. Проте і в ці роки

¹ Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. -К.: Вид-во АН УРСР, 1956; Королівський С.М. Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції //Труди історичного факультету Харківського університету. Т.4.-1956; Його ж. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 році // Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади /березень 1917 - лютий 1918/.-К.: Держполіт-видав УРСР, 1957; Його ж. Перший з"їзд Рад України.-К.:Держполітвидав УРСР, 1957; Гончаренко Н.Г. Совети Донбасса в 1917 году /март-декабрь/. -Сталино: Обл.изд-во, 1957; Борщевский В.Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Ч.1-2.- Днепропетровск: Днепропетровск. мед. ин-т, 1962; Терлецький Б.М. Ради на Київщині в 1917 р.-К., 1957; Гамрецький Ю.М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1917 р. /період двовладдя/ -К.: Наукова думка, 1966; Його ж. Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху //Український історичний журнал.-1966.-№ 7. і інші; Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 року на Україні.-Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1966; Безпалко М.Г. Боротьба партійних організацій України за більшовизацію Рад в період підготовки і проведення Великої Жовтневої революції /лютий 1917 р. - січень 1918 р./ Дисерт. ... канд. істор. наук. -К., 1964; інші.

виходили монографії, брошури, статті в яких аналізувались революційні події 1917 року, нагромаджувався далі фактичний матеріал.¹ Серед досліджень варто відзначити колективну монографію Гамрецького Ю.М., Тимченко Ж.П., Шусь О.Й. "Ради України у 1917 р. /липень-грудень 1917 р./", що вийшла у 1974 році, в якій на значному фактичному матеріалі розглядався процес більшовизації Рад України. Основна увага в роботі була зосереджена на процесах політичної боротьби в органах революційної демократії, особливо на питаннях боротьби більшовицьких фронтів за перетворення Рад в органи їх влади. Ця робота заслуговує на увагу як солідне академічне видання, якщо, звичайно, не враховувати певних ідеологізованих висновків.

Крім того, у 70-х і початку 80-х років більш активно досліджувалася проблема діяльності політичних сил, що виступали проти більшовиків і діяли в Радах робітничих і солдатських депутатів. Серед вчених, які розробляли ці питання, слід назвати І.С.Кураса, Б.І.Корольова, Б.Є.Солдатенко, Р.І.Ветрова, А.М.Черненко.²

¹ Смолинчук А.И. Большевики Украины в борьбе за Советы /март 1917-январь 1918 гг./.: Изд-во Львовск.ун-та, 1969; Литвин С.К. Советы Украины в конце 1917- начале 1918 гг. /октябрь 1917-март 1918 гг./ Автореф. диссерт... канд. ист. наук.-к., 1971; Авраменко В.Г. Ради робітничих і солдатських депутатів Правобережної України в період підготовки і проведення Великої лютневої соціалістичної революції на Україні. Дисерт... канд. істор. наук.-к., 1972; Гамрецький Ю.М. Советы рабочих депутатов Украины в 1917 году. Автореф. диссерт... док. истор. наук.-к., 1970; інші.

² Курас І.С. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.-к.: Наукова думка, 1976; Ягого К. Повчальний урок історії /ідейно-політичне банкрутство української соціал-демократичної робітничої партії/.-к.: Політвидав України, 1988; Корольов Б.И. Кризис меньшевистских организаций на Украине в период подготовки большевиками Октябрьской революции //Укр. істор. журн.-1979.-№ 4; інші; Солдатенко Б.Є. Діабун пролетарського інтернаціоналізму: большевистская пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.-к.: Вища школа. Изд-во при МГУ, 1977; Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине.- Харьков: Вища школа, 1988; Ветров Р.И., Черненко А.М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине /март 1917-декабрь 1917/.-Днепропетровск, 1988.

У другій половині 80-х років змінилась політична ситуація в колишньому СРСР. Це активізувало суспільно-політичні сили в республіках, почалися пошуки нового бачення ролі і місця Рад в системі організації влади, що сприяло вивченню цієї складної, багатоплальної проблеми. Цей процес одержав новий імпульс після проголошення незалежності України. Аналіз наукових досліджень, опублікованих в кінці 80-х на поч. 90-х років, показує, що вони не повністю розкривають зміст політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів, хоча й відчувалося прагнення науковців з нових позицій оцінити роль і місце Рад у революції 1917 року. Поступово визначились шляхи вироблення нових концептуальних підходів до узагальнення історичного досвіду загальноросійських органів революційної демократії. Зокрема, до таких праць можна віднести дослідження Гамрецького Ю.М., Баргатюка П.Л., Павловського О., Устименко В.М., Кондуфора Ю.Ю., Яневського Д.Б., Романчука О.К., Стрільця Б.В.¹ Але справедливо буде сказано, що у цьому напрямку зроблено лише перші кроки.

Тема політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році не розроблялась зарубіжною україністикою як окремий напрямок, хоча побічно, в узагальнюючих працях діячі Української національно-демократичної революції робили спробу висвітлити роль Рад. Це роботи Б.Винниченка, І.Мазепи

¹ Гамрецький Ю.М. Другий Бєрсєрєйський з'їзд Рад і Україна // Укр. істор. журн. - 1987. - № 12.; Баргатюк П.Л. Перший Радянський уряд України: відоме і невідоме // Про минуле - заради майбутнього. - К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989; Павловський О., Устименко В.М. Центральна Рада // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. - К.: Рад. школа, 1990; Кондуфор Ю.Ю. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Укр. істор. журн. - 1990. - № 11; Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада - перші кроки до національної державності / березень - листопад 1917 р. - К., 1990; Романчук О. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. - К.: Т-во Знання УРСР, 1990; Стрільць Б.В. Державотворча діяльність політичних партій України / 1917-1920 рр. /. Автореф.... дис. канд. істор. наук. - К., 1992

Д. Дорошенка інших.¹ Серед зарубіжних дослідників, які розробляли проблему Української революції, слід назвати П. Мірчука, М. Мельника, Н. Полонську-Басиленко та інших.² Проте у багатьох випадках вони не йшли далі своїх попередників. Цінністю цих робіт є те, що в них міститься фактичний матеріал, який раніше не використовувався вітчизняними дослідниками. Вони дозволяють більш повно висвітлити політичну боротьбу в Радах робітничих і солдатських депутатів. Але ці роботи віддзеркалювали політичну боротьбу, що точилася в еміграції, і тому страждали суб'єктивізмом.

Аналіз виданої наукової літератури / монографії, брошури, статті / переконує, що, незважаючи на проведену попередніми дослідниками роботу, історія Рад України та політична боротьба в них висвітлені ще далеко недостатньо. Це зрозуміло, проблема настільки складна і багатопланова, охоплює велику кількість різних питань, що вона може бути всебічно вивченою лише зусиллями багатьох вчених.

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу і узагальнення конкретно-історичного матеріалу дослідити і систематизувати питання політичної боротьби у Радах робітничих і солдатських депутатів України 1917 року, простежити процес формування головних партійно-політичних сил в цих органах революційної демократії, показати співвідношення між ними протягом 1917 року.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення конкретних завдань, а саме:

- спираючись на дослідження попередників, а також на архівні та інші матеріали поглибити, уточнити і узагальнити процес політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів в Україні у 1917 році.

¹ Бинниченко В. Відродження нації. - Ч. I-2. - Київ-Відень, 1920; Мазепа І. Большевізм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. - Львів-Київ, 1922; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Т. I. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932; інші.

² Мірчук П. Від Другого до Четвертого Універсалу. - Торонто, 1955; Мельник М. Перша большевицька окупація України у світлі її законів 1917-1918 років // Визвольний шлях. - 1969. - № 9/258. - С. 933-1024; Полонська-Басиленко Н. Історія України. - Т. 2. - К.: Либідь, 1992; інші.

- показати особливості формування, розвитку і взаємодії головних партійно-політичних таборів в органах революційної демократії, визначити зміни у розстановці сил і співвідношення між ними;

- проаналізувати механізм взаємовідносин Рад робітничих і солдатських депутатів, місцевих органів влади Тимчасового уряду і української революційної демократії при вирішенні головних питань революції;

- на підставі конкретно-історичного матеріалу простежити формування ліво-радикального впливу в Радах України в умовах розвитку і поглиблення загальноросійської кризи;

- показати реальну картину зміни політичної ситуації в Україні після більшовицького перевороту у Петрограді і на основі аналізу конкретно-історичного матеріалу об'єктивно висвітлити процес загострення боротьби між Центральною Радою і збільшовиченими Радами при вирішенні питання про владу.

Хронологічні рамки дослідження обмежені періодом, який не повністю включає 1917 рік, а саме: від перемоги Лютневої революції в Україні і до скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові. Це обумовлене тим, що саме цей період характеризується мирним розвитком революції, якщо не брати до уваги окремі збройні виступи, що були можливими в умовах ведення війни і повалення влади Тимчасового уряду. Автор дисертації дотримується традиційної періодизації Рад України, що співпадає із загальною періодизацією Рад Росії і які в своєму розвитку пройшли відповідні етапи: 27 лютого - 5 липня; 5 липня - 30 серпня; 31 серпня - 24 жовтня; 25 жовтня - 12 грудня.*

Останній етап діяльності Рад України проходив у якісно нових умовах боротьби більшовицьких і антибільшовицьких сил, тому на нашу думку, його можна розділити умовно на два періоди: від 25 жовтня до видання Третього Універсалу /7.XI.1917/ і від 7 листопада до скликання Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові. Цей етап характеризувався гострою політичною боротьбою в Радах і супроводжувався процесом остаточного розмежування суспільних

* Єсі дати подаються за старим стилем.

сил.

Територіально в роботі охоплено дев'ять українських губерній колишньої Російської імперії, а саме: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська / без Криму/.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають загальноприйняті принципи наукового пізнання процесів суспільного розвитку, серед яких найважливіше місце належить принципам об'єктивності, історизму і конкретності. Вони досягаються за допомогою логічних, порівняльно-історичних та ретроспективних дослідницьких методів. В роботі використовувалися методи дослідження, які притаманні таким наукам, як політологія, історія політичних партій і суспільних рухів, що дало змогу комплексно розглянути на міжпредметному рівні роль і місце політичних партій, громадських організацій, різних соціальних верств населення у революційній боротьбі 1917 року в Україні і конкретизувати розгортання політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів.

Джерельна база дисертації спирається на архівні матеріали, пресу Рад, політичних партій, громадських організацій, урядових установ, яка видавалася у 1917 році, опубліковані документи, мемуарні та епістолярні джерела.

У дисертації широко використані джерела мемуарно-епістолярного характеру, що створювались по слідам подій того часу і в силу цього становили особливу цінність, виступаючи в ряді випадків єдиним джерелом. У мемуарній літературі можна виділити два напрямки її розвитку. Перший - праці створені діячами Українських державотворчих процесів і антибільшовицького руху. Другий - спогади більшовиків, партійних працівників, керівників Рад робітничих і солдатських депутатів тощо. Перша група мемуарних творів, як правило, створювалась у нашій країні до 30-х років або виходила за кордоном.¹ Другий напрямок широко популяризувався за радянсь-

¹ Революция на Украине: по мемуарам белых. - Репринт. воспроизвед. изд-я. - М.: Гос. изд-во, 1930; Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. - К.: Криниця, 1991; Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920. - Мюнхен, 1969; Ковальський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. - Інсбрук, 1960; Деникин А.И. Очерки русской смуты. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. - апрель 1918 г. Репр. воспр. изд-я. - Париж, 1922. - М.: Наука, 1991; інші.

ких часів. Саме у 20-ті роки, особливо до 5-літнього та 10-літнього зв'їлеу жовтневої революції було надруковано найбільшу кількість спогадів учасників боротьби за радянську владу, які потім неодноразово перевидавались. Серед них спогади В.О.Антонова-Овсієнка, К.С.Борошилова, Я.Б.Гамарника, С.І.Гопнер, В.П.Затонського, А.В.Іванова інших. Ці спогади друкувались в журналі "Літопис революції" і видавались окремими збірниками.

Мемуарно-епістолярна література віддзеркалювала різні політичні точки зору на розвиток революції. Вона була суб"єктивним відображенням тієї гострої політичної боротьби, що точилась в Україні, особливо в Радах. Тому спогади учасників тих подій доповнюють і яскравіше ілюструють розвиток суспільно-політичних процесів у 1917 році.

Окрему групу джерел складають опубліковані документи з історії революційної боротьби в Україні. За радянського періоду вийшла із друку величезна кількість збірників документів і матеріалів. Усі вони мали чітко визначену спрямованість, яка зводилась до того, щоб на підставі документів показати процес, нехай навіть у сфальсифікованому вигляді, боротьби більшовиків за радянську владу. При всій їх недостовірності, цінність полягає в тому, що вони нагромаджували фактичний матеріал, який наочно засвідчував складні процеси революційного протистояння. Дісертантом опрацьовано 66 різнопланових збірників та окремо виданих документів і матеріалів.

Важливим джерелом є періодичні видання 1917 року. Самим масовим з них є газети. Серед періодичних джерел, використаних у дослідженні, доцільно відзначити друковані органи загально-російського характеру /газети ЦК політичних партій, центральних органів революційної демократії тощо/; загальноукраїнські /друковані органи Центральної Ради, інших українських громадських організацій і політичних партій./ Крім того, до цієї групи належать газети загальноросійського характеру, що видавались у Києві, Харкові, Одесі та інших містах, а також преса місцевих комітетів загальноросійських політичних партій, організацій, урядових установ тощо.

Автор дослідив 163 періодичних видання Рад робітничих і солдатських депутатів, політичних партій, громадських організацій і органів влади, які дали можливість відтворити об'єктивну картину політичної боротьби у Радах України у 1917 році.

До неопублікованих джерел відносяться матеріали, які знайдені в ході опрацювання архівних фондів. Науковий інтерес мають матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України /ЦДАВО/. Це, перш за все, документи Центральної Ради /Ф.1115/. Правда, їх збереглась невелика кількість, але вони дали можливість побачити об'єктивну картину взаємовідносин української і загальноросійської революційних демократій. Доцільно назвати фонди, які зберігають документи про діяльність Рад, а саме: Ф.3156 Центрального Виконавчого Комітету Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського округу /ЦБК Румчерод/, який сконцентрував джерела про Ради Півдня України; Ф.1 Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоногвардійських депутатів /Харків-Київ, 1917-1920 рр./; Ф.1400 Харківського губернського Виконавчого Комітету Рад селянських депутатів.

Окрему групу документів складають фонди з історії діяльності різноманітних політичних партій в Україні. Це - колекція документів про діяльність українських партій РУП -УСДРП /1901 - 1929 рр./ /Ф.3805/; документи Київської організації меншовиків /Ф.4656/; Київського комітету УСДРП /Ф.4658/; Центрального Комітету Української комуністичної партії /боротьбістів/ /Ф.4665/; ЦК УСДРП / незалежних/ /Ф.4657/, які дають можливість на епізодичних, окремих документах доповнити картину політичної боротьби, яка точилася в Радах України у 1917 році.

Велика група документів зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України /ЦДАГО України/. Науковий інтерес викликає Ф.17 інституту історії партії і жовтневої революції при ЦК КП/б/У /Істпарт/, в якому нагромаджено велику кількість документів з проблеми дослідження. Крім того, в архіві зберігаються спогади учасників революції в Україні /Ф.59/ і колекція документів діячів більшовицької партії і радянської

держави /Ф.39/. До окремої групи документів ЦДАГО України відносяться матеріали про діяльність політичних партій в Україні. Це – документи ЦК УКП і її губернських відділів /Ф.8/; Київського комітету більшовиків /Ф.51/, різних єврейських організацій і політичних партій /Ф.39/, ЦК УПСР, УКП /боротьбістів/ і місцевих організацій /Ф.43/.

Велика кількість джерел зберігається в обласних архівах.

Багато документів, які висвітлюють революційну боротьбу 1917 року в Україні зберігається за її межами. Одним із місць концентрації документів є Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії у Москві. Тут зосереджені документи політичних партій, які розповсюджували свій вплив на Україну. Необхідно виділити такі фонди: ЦК РСДРП /меншовиків/ /Ф.275/; Бюро преси при ОК і ЦК РСДРП /інтернаціоналістів/ /Ф.444/; ЦК партії лівих есерів /інтернаціоналістів/ /Ф.564/; організації Поалей-Ціон в СРСР, єврейської робітничої партії соціалістично-територіалістів, об'єднаної єврейської соціалістичної партії /Ф.272/.

Документи з поставленої у дослідженні проблеми зберігаються також у Державному архіві Російської Федерації /ДАРФ/. Найбільша їх кількість зосереджена у Ф.6978 Всеросійського Центрального Виконавчого комітету Рад робітничих і солдатських депутатів /першого скликання/. Дисертант опрацював велику кількість звітів про діяльність Рад України, їх резолюцій, протоколів загальних зборів, обласних і губернських з'їздів, різних анкет та ін., що доповнило, а в ряді випадків було єдиним джерелом.

Всього дисертантом досліджено 25 фондів 5 державних архівів України і Росії.

Наукова новизна дисертації та її практичне значення полягає насамперед у виборі теми і напрямку дослідження. З'явилась можливість подивитися на процес політичної боротьби у Радах з інших позицій, більш об'єктивних і правдивих. Дисертант робить спробу залучити до аналізу політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році

нові документи та фактичні матеріали, які вперше вводяться в науковий обіг.

Принципово новим у дисертації є підхід до оцінки Рад як до загальноросійських органів революційної демократії, які на протязі 1917 року виступали провідниками політики Петрограду в Україні. Новим є також узагальнення і аналіз ролі Рад робітничих і солдатських депутатів при вирішенні найголовніших питань революції.

У дисертації комплексно розглядається процес взаємодії та протидії партійно-політичних сил у Радах при обговоренні і вирішенні питань організації влади у Петрограді, в Україні, проблеми війни і миру тощо. Найголовнішим є те, що зроблено спробу на основі нових документів і матеріалів проаналізувати політичну боротьбу в Радах, що призвела до остаточного розмежування суспільних сил в Україні і до розгортання боротьби проти Центральної Ради.

Практичне значення проведеного дослідження автор вбачає в тому, що воно істотно змінює підхід до оцінки Рад робітничих і солдатських депутатів в Україні у 1917 році та політичної боротьби в них. Виявлені матеріали і нові висновки допоможуть об'єктивно побачити негативні і позитивні тенденції розвитку суспільно-політичного руху революційного періоду, коли закладались перші основи Української державності і формувались нові принципи українсько-російських взаємовідносин.

Матеріали і висновки дослідження можуть прислужитися справі об'єктивного з'ясування головних тенденцій розвитку українського суспільства у 1917 році, а також бути використані при підготовці підручників, лекційних курсів з історії України, спецкурсів з історії політичних партій і суспільних рухів тощо. Фактичний матеріал можна використовувати у краєзнавчій роботі.

Наукова апробація дисертації проводилась на кафедрі історії України Київського державного педагогічного інституту іноземних мов. Основні положення та висновки дисертаційної

роботи викладені автором на наукових конференціях: "Історія України: дослідження та інтерпретації" /УІ республіканські суспільно-політичні читання, 22-23 травня 1991 р., м.Новгород-Сіверський/; "друга Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства" /Полтава, 1991/; "Общечеловеческие ценности – основа гуманизации преподавания социально-политических дисциплин в педагогическом вузе" /Киев, 1991/; "Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі" /Київ, 1992/ та у шести публікаціях. матеріали дисертації використовувались автором під час проведення занять зі студентами Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Основний зміст дисертаційного дослідження

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет, хронологічні і територіальні рамки дисертації, охарактеризовано теоретичні і методологічні принципи, розглянуто історіографію проблеми та джерельну базу, яка використовувалась для її написання.

У першому розділі – "Становище України на початку 1917 року і розстановка політичних сил після перемоги Лютневої революції" – розглядаються найсуттєвіші соціально-економічні передумови революційних перетворень 1917 року і розстановка суспільно-політичних сил після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні.

на рівень 1917 року Україна була одним із розвинених національних регіонів Російської імперії. Характерною особливістю її економіки було те, що поряд існували високорозвинуті форми капіталізму, дрібнотоварне виробництво і залишки докапіталістичних відносин. Перша світова війна негативно вплинула на економічний розвиток не тільки Росії, а й України.

Соціальна структура населення була сформована внаслідок економічної і національної політики самодержавства. Соціальна характеристика населення наочно засвідчує, що в Україні були наявними соціально-класові групи, які становили рушійну силу боротьби за соціальну революцію, а саме: робітництво промислових регіонів, селянство, яке також було зацікавлене у розв'язанні аграрних протиріч. Політичну боротьбу в Україні у 1917 році ускладнювало і те, що на її території розміщались велика кількість солдат і офіцерів російської армії: Південно-Західний і частково Румунський фронти, місцеві гарнізони. Армія за своїм складом була багатонаціональною. Основну масу солдат становили росіяни /46%/ та українці /30%/. Особливо значна кількість українців була у військах Південно-Західного фронту, близько 1,2 млн. чоловік.¹ Проте перевага неукраїнського солдатського елемента в дислокованих частинах на території України негативно впливала на розвиток національно-визвольного руху.

Революційні перетворення в Україні мали особливості у своєму розвитку, на що впливав національний склад населення. Російськомовне місто і українськомовне село істотно визначали і впливали на хід революції. Ця особливість призвела до того, що керівну роль в робітничо-солдатському русі відігравали росій-

¹ Ткачук А.Г. Робота більшовиків по інтернаціональному вихованню солдатів українізованих частин Південно-Західного і Румунського фронтів // Велика Жовнева соціалістична революція - корінний поворот в історії українського народу. Тези виступів до сесії наукової ради. - К., - 1966. - С.10

ські або зрусифіковані політичні сили. Українське село орієнтувалось на розвиток революції в її національно-демократичних формах. Найяскравіше це проявилось в умовах розгортання політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України.

Лютнева буржуазно-демократична революція викликала до життя появу Рад робітничих і солдатських депутатів як уособлення ідеї боротьби проти соціальної несправедливості. Виникнення Рад України було складовою частиною загальноросійського процесу їх утворення, які на протязі перших місяців революції були організовані в містах і містечках, інших населених пунктах України. В організації Рад, як загальноросійських органів революційної демократії, взяли активну участь соціалістичні партії, які визначали їх політичну лінію протягом 1917 року.

У Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році працювали партії загальноросійського характеру, а саме: меншовики, більшовики, російські есери. До партій цього типу слід віднести і єврейські соціалістичні організації. Проголошуючи ідею об'єднання усіх єврейських соціалістичних партій в єдину, єврейська робітнича партія соціалістів-територіалістів /"с.-с."/ і єврейська соціалістична робітнича партія /"е.-с."/ злилися 16 травня 1917 року, створивши Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію /"с.-с. і е.с."/ з центром у Києві¹. У Радах діяли також українські соціалістичні партії.

Політичні партії використовували трибуну представницьких органів робітників і солдат для пропаганди своїх програмно-стратегічних завдань, вели боротьбу за вплив на маси. Для спільних виступів партії в окремих випадках об'єднувалися в партійні блоки. В Радах робітничих і солдатських депутатів проходили практичну перевірку основні концепції розвитку Російської революції.

¹ ЦДАГОУ - Ф. 41, оп. 1, спр. 1. Арк. 2, 3, 4, 5.

Розвиток соціалістичного руху в Україні, неоднорідного за своїм характером, наочно засвідчив наявність двох загальноросійських концепцій її розвитку - буржуазно-демократичний і соціалістичний. Крім того, в Україні визначилась тенденція розвитку революції у національно-демократичних формах. Політичними центрами, в яких були сконцентровані радикальні революційні процеси, виступили Українська Центральна Рада і Ради робітничих і солдатських депутатів України як один із витоків організації суспільно-політичних сил загальноросійської революційної демократії.

У другому розділі - "Міжпартійна боротьба у Радах з основних питань розвитку революції в умовах двовладдя" - осмислюються процеси політичної боротьби в умовах двовладдя /березень - червень 1917 р./. Слід відзначити, що розгляд найважливіших питань політичного життя як в Росії, так і в Україні, здійснювався Радами робітничих і солдатських депутатів в залежності від розвитку Російської буржуазно-демократичної революції.

Суспільно-політичні процеси в Радах робітничих і солдатських депутатів України у березні-червні 1917 року свідчили про загострення суперечностей у соціалістичному середовищі. Засилля в Радах переважаючого есеро-меншовицького впливу загальноросійських партій визначало політичну поведінку органів революційної демократії. Розгляд найважливіших питань революції підводився під рішення Петроградської Ради. Перші кроки Рад України характеризувалися дублюванням цих рішень. Коаліційна влада на місцях, а в ряді випадків залежність влади від Рад і соціалістичних партій була характерною ознакою взаємовідносин революційних сил і законної влади в Україні. Ради брали на себе відповідальність за внутрішню і зовнішню політику уряду.

Питання війни і миру наочно засвідчили суперечності між оборонцями та інтернаціоналістами. Ради України підтримали "позику свободи", від чого потім відмовились. Ідеї протистояння у соціалістичному середовищі поглиблювались з кожним

днем весни-літа 1917 р., хоч з цього питання політичну лінію визначав правлячий есеро-меншовицький блок Рад. Досягають кульмінаціонного рівня вони у зв'язку з нотою Мілюкова від 16 квітня, коли Тимчасовий уряд вирішив проводити політику самодержавства у ставленні до війни. Знову есеро-меншовицький блок визначив політичну лінію Рад України. Виступи більшовиків, інших інтернаціоналістських течій успіху не мали. Лише рівновага політичних сил у соціалістичному середовищі Донешко-Криворізького регіону, яка склалась при обговоренні цієї проблеми дала перевагу меншовикам-інтернаціоналістам¹. Ця ситуація не вплинула на зміну політичного курсу Петроградської Ради, зберігшись до і після рішень Першого Всеросійського з'їзду Рад.

Проблема війни і миру створила умови першої урядової кризи в Росії, яка була викликана нотою Мілюкова. Криза влади призвела до формування коаліційного уряду, який сприяв на деякий час ліквідації суперечностей в ешелонах влади Росії. Компроміс буржуазії і революційної демократії був компромісом з метою врятування країни і революції від катастрофи. В цей період формується антиурядовий блок у Радах України, який об'єднував більшовиків і українських соціалістів. Боротьба проти уряду і політики есеро-меншовицького блоку об'єднала ці партії.

Ставлення до українських державотворчих процесів у Радах робітничих і солдатських депутатів України було поставлено у залежність від розвитку Російської революції. Національно-визвольний рух розглядався Радами як суспільний процес, що загрожував інтересам Російської революції. Це була точка зору правлячих соціалістичних сил. Такий підхід не влаштував ук-

¹ Известия Совета рабочих депутатов /Екатеринослав/. - 1917. -
- 21 травня; Известия Харьковского Совета Р.и С.Д. - 1917. -
- 16 травня.

раїнські політичні сили. Суперечності між українськими і загальноросійськими революційними демократами досягли кульмінаційного рівня в травнево-червневі дні. Видання Першого Універсалу Центральної Ради було серйозним випробуванням для політичних сил обох напрямків.

Суспільно-політичні процеси і політична боротьба в Радах робітничих і солдатських депутатів України з основних питань розвитку революції у березні-червні 1917 року призвели до загострення суперечностей у соціалістичному середовищі. Гасла більшовиків, інших ультрарадикальних течій не знаходили підтримки. Слід відзначити, що і Центральна Рада як політичний центр українського визвольного руху, не визначила чіткої позиції щодо влади в Україні. Її швидкий компроміс із Петроградом і загальноросійськими політичними силами України був наочним підтвердженням того, що було закріплено у Другому Універсалі.

У третьому розділі - "Наростання загальноросійської кризи і зміна тактики боротьби за Ради" - аналізується наростання політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів у липні-жовтні 1917 року, коли остаточно викристалізувались основні концепції політичного розвитку як Росії, так і України. Розвиток революції у цей період характеризувався дальшим поглибленням загальноросійської кризи, яка досягла кульмінаційного рівня восени 1917 року.

Липневі події у Петрограді, що супроводжувались затяжною урядовою кризою, не внесли ускладнень у політичну ситуацію в Україні. Українські і загальноросійські соціалістичні сили, які становили ядро Рад робітничих і солдатських депутатів, Центральної Ради та місцевих органів влади Тимчасового уряду діяли спільно. Недопущення стихійних виступів народу, розколу в таборі революційної демократії, придушення контрреволюційних рухів стали головним стрижнем діяльності Рад в умовах виходу із кризи. Але ці умови призвели до загострення суперечностей у середовищі соціалістичних сил.

Корніловщина, яка призвела до консолідації революційно-демократичних сил в Україні, її наслідки поглибили суперечності у соціалістичному середовищі. Наочно це явище спостерігалось в роботі Рад робітничих і солдатських депутатів, які у багатьох випадках прийняли більшовицькі резолюції з оцінки поточного моменту. Умови загальноросійського полівіння революційних сил спостерігалися і в Україні. Оцінка поточного моменту, ставлення до організації центральної влади, проблема виходу країни із кризи розглядалися Радами України з позицій ліворадикальних течій соціалістичного руху. Боротьба за скликання Другого Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів закріпила цей процес. Ради України повністю відмовились від ідеї коаліційної влади з буржуазією і стали на платформу революційно-демократичної влади, яка повинна була довести країну до Установчих зборів. На Другому Всеросійському з'їзді Рад Україну представляли 140 делегатів від 74 Рад. За партійною ознакою серед них були: 65 більшовиків, 33 есери /22 лівих/, 20 меншовиків /16 інтернаціоналістів/, 7 українських соціал-демократів, 6 українських есерів і 9 делегатів невстановленої партійності¹.

Історичні умови, що виникли восени 1917 року в Росії, призвели до жовтневого перевороту у Петрограді. Переворот вплинув на Україну, а це дало можливість більшовикам розпочати боротьбу за скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад і утворення альтернативного Центральній Раді радянського уряду.

У четвертому розділі - "Вплив жовтневого перевороту у Петрограді на розгортання політичної боротьби в Радах України" - аналізується вплив жовтневого перевороту у Петрограді на розгортання політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України. Більшовицький переворот у Петрограді змінив розстановку політичних сил в Україні. Революційно-де-

¹ Див.: Гамрецький Ю.М. Другий Всеросійський з'їзд Рад і Україна // Український історичний журнал. - 1987. - №12. - С.16-29.

мократичні сили не підтримали повалений Тимчасовий уряд, але й не сприйняли більшовицької формули організації влади у центрі і на місцях.

Катастрофа влади Тимчасового уряду у Петрограді стала стимулом для початку активних державотворчих процесів Центральної Ради, яка засудила більшовицький переворот у Петрограді і проголосила своїм Третім Універсалом Українську Народну Республіку, не пориваючи федеративних зв'язків з Росією. Влада Ш' розповсюджувалась на усі дев'ять українських губерній. Програма Третього Універсалу була підтримана Радами робітничих і солдатських депутатів, але поставлена у залежність до ставлення ЦР до влади у Петрограді. На основі Третього Універсалу відбулося об'єднання українських і загальноросійських політичних сил антибільшовицького характеру в Радах робітничих і солдатських депутатів.

У листопадово-грудневі дні в Україні наочно проявились дві концепції організації влади: "Вся влада Центральній Раді" і більшовицька "Вся влада Радам". Навколо цих концепцій групувались різноманітні політичні сили в Радах робітничих і солдатських депутатів, йшла запекла політична боротьба, яка досягла кульмінаційного рівня в період скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Доз'їздівський період – це час коли остаточно розмежувалися політичні сили в Радах, але цей процес протікав ще мирним шляхом.

В розділі обґрунтовується положення про те, що скликання Всеукраїнського з'їзду Рад стало кульмінаційним моментом розмежування політичних сил не тільки в Радах робітничих і солдатських депутатів, а й в Україні. Активізація більшовиків і їх спільників, яких підтримували Рада Народних Комісарів Росії і ЦК РСДРП /б/, призвели до остаточного розколу революційно-демократичних сил в Україні, що діяли в Радах робітничих і солдатських депутатів. Рішення Київського з'їзду, який підтримав Центральну Раду і рішення Харківського з'їзду, який оголосив боротьбу проти ЦР, означали початок збройної боротьби

між Радами Р. і С.Д. і Центральною Радою. Створення альтернативного центру влади у Харкові розколело Україну на дві непримиренні частини, стало внутрішнім фактором початку війни Радянської Росії проти Центральної Ради.

У заключенні подано узагальнюючу оцінку політичної боротьби в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році. Проведено дослідницьку роботу, яка свідчить про те, що Ради України діяли як загальноросійські органи революційної демократії, об'єднавши навколо себе різні політичні сили. На відміну від Центральної Ради, що була представницьким органом українських демократичних сил і спрямовувала свою діяльність на вирішення питань стратегічного значення в будівництві автономної України, Ради України сконцентрували свою діяльність на вирішенні насамперед соціально-політичних питань, поставлених революцією, що забезпечило їм підтримку робітниками і солдатами на певних етапах революції. Політичну боротьбу в Радах спрямовували соціалістичні партії загальноросійського характеру, які використовували органи революційної демократії для пропаганди і практичного втілення в життя своїх програмно-стратегічних завдань. Слід відзначити, що в Радах України діяли не тільки загальноросійські політичні партії, а й українські, єврейські та інші. Це призвело до розмежування політичних сил в Україні, і, в решті-решт, до розгортання боротьби проти Центральної Ради і втрати української незалежності.

У заключенні також зроблено висновок, що дозріла необхідність дальшого наукового осмислення цієї проблеми у регіональних і обласних масштабах. Особливої розробки вимагають питання діяльності Рад в галузі робітничого законодавства, соціально-економічних перетворень і військово-організаторська робота, яка мала велике значення в районі театру воєнних дій.

Комплексне дослідження суспільно-політичних процесів, які відбувались у Радах України, дасть можливість більш повно і об'єктивно осмислити роль і місце загальноросійських органів

революційної демократії у вирішенні долі України у 1917 році, спрогнозувати майбутні політичні, економічні і соціальні процеси розвитку незалежної України в сучасних умовах.

Основні положення дисертації відображено в наступних публікаціях:

До характеристики двовладдя і соціал-демократичних організацій у Полтаві /березень 1917 р./ // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. - Полтава, 1991. - С.28-29.

До характеристики політичної лінії УСДП в 1917 році. // Історія України: Дослідження та інтерпретації. Тези УІ республіканських суспільно-політичних читань /22-25 травня 1991 р. м.Новгород-Сіверський/. -К., 1991. - С.65-67.

Політична ситуація на Україні напередодні та в період виборів до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів /лютий-березень 1917 р./ // Історичні дослідження: Зб.статей. - К., 1991. - С.46-57.

Освещение общедемократических тенденций в деятельности УПСР в 1917 году в курсе политической истории. // Общечеловеческие ценности - основа гуманизации преподавания социально-политических дисциплин в педагогическом вузе. Тезисы межвузовской научно-практической конференции 26-28 ноября 1991 г. - К., 1992. - С.71-73.

Перший Універсал Центральної Ради та Ради робітничих і солдатських депутатів України. // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. Тези міжвузівської науково-практичної конференції. -К., 1992. - С.64-66 /в спів-автор./.

Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України до першого складу Тимчасового уряду /березень 1917 р./ // Наукові записки з історії України: Зб.статей. Вип.І. - Кіровоград, 1992. - С.19-26.

ИИ "Тираж"
Тираж 100 экз. Заказ N 3221
Печать офсетная - Формат 60/84

154021

AB 28.493

AB 28.493